

A nagybetűs írásmód kialakulása a német helyesírásban. (Die Entwicklung der Großschreibung im Deutschen von 1500 bis 1700.) Unter Leitung von Rolf Bergmann und Dieter Nerijs Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 1997 Bd. 1–2. 989 p.

Mint köztudott, a németben a többi nyelvhez képest sokkal kiterjedtebb a nagybetűk használata: minden főnév és főnévként használt melléknév elején nagybetű áll. A mai állapot néhány évszázadra kiterjedő fejlődés eredménye. A teljes folyamatot még nem kutatták; az alábbiakban ismertetni kívánt terjedelmes tanulmány, amelynek legfőbb érdemei közé tartozik a tekintélyes szövegkorpusz, a 16–18. század fejleményeire korlátozódik, mivel ekkor szaporodott el, majd rögzült ez az írásforma.

Az előszó ismerteti a kutatás körülményeit, amelyek önmagukban is érdeklődésre tartanak számot. Amikor a hétfős kutatócsoport két vezetője, Bergmann és Nerijs közös érdeklődési területnek, a német helyesírás történetének köszönhetően 1983-ban megismerkedtek, még egy országhatár választotta el őket egymástól. A két német állam egyesítése után lehetőségük nyílt egy közös

kutatási program megvalósítására, amely 1990 és 1996 között a *Deutsche Forschungsgemeinschaft* anyagi támogatásával zajlott. A munka két központja Bamberg és Rostock volt.

A két kötet az alábbiak szerint épül fel:

- az 1. fejezetben a szerzők ismertetik a kutatás elméleti háttérét és célját;
- a 2. fejezet tömören bemutatja a német nyelvre jellemző nagybetűs írásmód kialakulására vonatkozó kutatások aktuális állását;
- a 3. fejezet a legkisebb részletekre is kitérve tartalmazza az elemzés szempontjait;
- a 4. fejezetből megismerhetjük a szövegválasztás szempontjait, majd rövid áttekintést kapunk a vizsgált korpuszról;
- az 5. fejezet táblázatos formába foglalja, majd összegzi a 145 szöveg vizsgálatának eredményeit;
- a 6. fejezetben kerül sor az eredmények értékelésére;
- a 7. fejezet bemutatja, milyen szabályok álltak a 16. és 17. századi nyelvtanokban és helyesírási tanácsadó művekben a nagybetűs írásra vonatkozóan;
- a 8. fejezet összeveti a 6. és a 7. fejezet tanulságait, és állást foglal a kérdésben, vajon az elméleti szakemberek meghatározó szerepet játszottak-e a nagybetűs írás elterjedésében és szabályainak kialakulásában, vagy csak a tények után „kullogtak”;
- végezetül a 9. fejezet rámutat a végzett munka hatáira, és kijelöli a kutatások jövőbeli feladatait.

A második kötet végén irodalomjegyzék található, továbbá a táblázatok és ábrák listája.

Az ismertetés a továbbiakban nagyvonalakban követi a mű tagolását.

1. Bevezetés: A kutatás célja

Az írás funkciója nyelvi egységek jelentésének grafikus rögzítése, vizuális eszközökkel a kommunikációs partnerhez való eljuttatása. Ez utóbbi desiffrálja a jeleket – az írásnak tehát lehetőség szerint meg kell könnyítenie ezt a folyamatot. Ennek egyik eszköze a nagybetűs írásmód, amellyel kiemelünk egyes nyelvi egységeket, kategóriákat vagy osztályokat. A nagybetűs írásmód ennek megfelelően a jobb áttekinthetőséget és a jelentés könnyebb, gyorsabb felfogását szolgálja.

A szerzők bevezetőjükben röviden áttekintik a kis- és nagybetű használatának történetét. Az ókorban még nincs különbség, gyakorlatilag egyfajta regisztert használnak. A 7–9. században terjedt el a dőlt betűs írás, amellyel együtt kétféle betűnagyság alakult ki. Az európai országok egy részében egy kisbetűs írás, a karolingok minuszkulája terjedt el, amely a görög–latin eredetű európai írások általános formájává vált az első évezred végéig. Itt az ókori nagybetűs írásból átvett betűket bizonyos szöveghelyek megjelölésére használták, amelyek így jelzés értékűvé váltak.

Ma a nagy- és a kisbetűk rendszere párhuzamos. A német nyelvben is ez a helyzet a *ß* kivételével, amely csak kisbetűként létezik. Mivel nem tartozik hozzájuk külön fonéma, a nagybetűk egyetlen szerepe a kiemelés, a figyelem ráirányítása bizonyos dolgokra, a szöveg megértésének megkönnyítése.

Ahol ismert a kis- és nagybetű használata, ott a nagybetű szerepköre alapvetően a következő: a szöveg kezdetének jelölése (fő- és alcímek); a mondat kezdetének jelölése; bizonyos szavak, szócsoporthoz, szófajok esetében a szó kezdetének jelölése. Ennek megfelelően a nagybetűk a nyelvi rendszer három szintjén látnak el feladatot: szövegszinten, szintaktikai szinten és a lexika szintjén.

A szóba jöhető nyelveknél az utóbbi szinten hozott a fejlődés eltérő eredményeket. Az egyik végletet a német képezi, amelyre a nagybetűs írás a legnagyobb arányban jellemző, mivel nemcsak tulajdonneveket, megszólítási formákat és bizonyos kitüntetett címeket írnak így, hanem minden

főnevet és főnevesített egyéb szófajt is. A többi nyelvben a nagybetűs írás voltaképpen a tulajdonnevekre és bizonyos megtisztelő címekre korlátozódik.

A történeti fejlődés kezdetben a németben is a többi nyelvhez hasonlóan zajlott. Az ófelnémetben leggyakrabban szövegek, mondatok, strófák és verssorok elején tűnik fel a nagybetű, ez a gyakorlat rögzült is a továbbiakban, a személynevek és a földrajzi nevek írásmódjához hasonlóan. Az újfelnémet időszakban (1350 után) alakult ki a sajátos német szokás. A nagybetű használatának a némethez hasonló kiterjedése megfigyelhető volt még átmenetileg az angol, a francia, a holland és a litván nyelvben, és valamivel hosszabb ideig – valószínűleg német hatásra – egyes skandináv nyelvekben. A dán nyelvben például a némethez hasonló volt a nagybetű használata, ezt azonban 1948-ban – minden bizonnyal politikai okból – megszüntették.

2. A kutatás jelenlegi állása

A kutatás célja az volt, hogy felderítsék a nagybetűs írás kialakulását a németben, különös tekintettel a sajátos fejlődésre. Ehhez szerencsére elég nagy szöveganyag állt rendelkezésre. A vizsgálat tanulságait azután összevetették a korabeli nyelvtanokban és helyesírási tanácsadókban olvashatókkal. A kutatók nemcsak a folyamatot vázolták fel, hanem a sajátos fejlődés okaira is igyekeztek rávilágítani – saját bevallásuk szerint csekély sikerrel.

Tudománytörténetileg érdekes tény, hogy noha a németre jellemző nagybetűhasználat sajátos alakulat, és a két helyesírási reform folyamán központi kérdés volt, a germanisták viszonylag kevés figyelmet szenteltek neki. Feltehetően a 70-es évekig a helyesírást nem tekintették hálás témának. Azóta több munka született, amelyek között vannak elméleti indítatásúak és empirikus kutatásokat összegzők egyaránt. A többséget az előbbieket alkotják.

A munkák egy része összefoglalja és interpretálja azokat a megállapításokat, amelyek a kis- és nagybetűs írásra vonatkoznak a nyelvtanokban és helyesírási szótárakban azóta, hogy ezen a téren egyáltalán szabályozásra került sor. Ide tartozik például két gimnáziumi tanár értekezése a 19. század második feléből. A. Hagemann és P. Tesch egységes helyesírás létrehozására tesznek kísérletet, és ehhez a nyelvtörténetből veszik az érvanyagot. Az utóbbi 16–19. századi anyagokra támaszkodik, az 1527-es *schryftsspiegel* a legkorábbi és a kortárs iskolai helyesírási szabályzatok a legfrissebb forrás. Tesch egyébként megszüntetné az általános nagybetűs írást, amelyet csak a mondatkezdetekre és a tulajdonnevekre korlátozna.

V. Moser *Frühneuhochdeutsche Grammatik* (1929) című művét gyakran idézik, mivel bőségesen taglalja a nagybetűs írás fejlődését és a 16–17. századi nyelvtanok erre vonatkozó megállapításait. Leszögezi, hogy a nagybetűs írás tulajdonképpen hasonló szerepet töltött be, mint a központozás. Állítását azzal támasztja alá, hogy kezdetben, a 15. században még csak strófák és verssorok elején állt nagybetű, majd a 16. század 50-es éveitől kezdve a mondatok elején is, egy időben azzal, hogy a mondatok végét ponttal kezdték jelölni. Ebben a korszakban gyakran a mellékmondatok is nagybetűvel kezdődtek, az írásjeleket pótlendő. Moser azonkívül végigköveti a fejlődést a 14. századtól kezdődően, amikor is a tulajdonneveket már nagyjából nagyjából nagybetűvel írták, a 16. század második feléig, amikor már halmozottan fordul elő a főnevek nagybetűs írása (60%), a 17. században pedig ez az arány már 90%. A terjedésre három indokot talál: 1. a nagybetűs írás kiterjesztése azokra a főnevekre, amelyek közel állnak a tulajdonnevekhez, mint a személyeket jelölő főnevek, gyűjtőnevek, intézmények nevei; 2. a nagybetűs írás általános kiemelő funkciójának kiterjesztése a köztisztviselői állásokra, mint a szentségek nevei (*Nomina sacra*) és a magas rangú személyek megnevezésére; 3. megállapít egy tendenciát olyan szavak esetében, amelyek a mondat összefüggésében a jelentés logikai súlypontját képezik. Ezekkel összhangban áll a melléknevek nagybetűs írására vonatkozó elmélete: az attributív mellékneveket akkor írták és írják nagybetűvel, ha tulajdonnevekből levezethetők vagy *Nomina sacra* részei. Később más, nagybetűvel írt főnévből leve-

zethetökként magyarázza ezeket. A névmásoknál a 16–17. században a megszólítások nagybetűs írása a tisztelet jele, más szófajoknak akkor jár ki a nagybetű, ha a mondatban erősebb logikai hangsúlyt kapnak.

A legterjedelmesebb W. R. Weber műve, amely 1958-ban Bernben jelent meg: *Das Aufkommen der Substantivgroßschreibung im Deutschen*. A szerző kísérletet tesz arra, hogy szöveganyagon végigkövesse, majd értelmezze a fejlődést. A kutatás anyagául kéziratok, Luther írásainak nyomtatott változatai, bibliafordítások, vallási és világi jellegű írások, továbbá a zürichi kancellária 12–19. századi dokumentumai szolgáltak. Megállapítja, hogy a nagybetűs írás áttörése a 17. század közepére esett. Kivétel a Biblia helyesírása, főleg a délnémet katolikus és a svájci református körökben, ahol elmaradtak az általános fejlődéstől, és ahol a 19. század második felében egy ugrással igazítják hozzá a Szentírást az általánosan elfogadott írásmóddhoz. A nagybetű használatát Weber négy elvre vezeti vissza: 1. esztétikai elv (iniciálék); 2. logikai aspektus – az individualizáltság fokozatossága a főneveknél; 3. a főnév mint legfontosabb szófaj szintaktikai és szemantikai önállóságának rögzülése; 4. funkcionális aspektus – a nagybetű az olvasónak szól mint a szöveget tagoló és a lényegyet kiemelő elem.

W. Mentrup foglalkozott még kimerítően a témával az új helyesírással összefüggésben, mindenekelőtt a 16. századtól a 20. század elejéig megjelent nyelvtanokból és helyesírási szabályzatokból kiindulva.

Az empirikus kutatásokra alapuló művek közül kiemelendő M. Kaempfert dolgozata, amelynek címe *Motive der Substantiv-Großschreibung* (U. Risse, 1980) és amely 43, 1522 és 1550 között megjelent bibliakiadásból indul ki. Kaempfert két csoportot állít fel: a központosítástól függő és attól független nagybetűs írást. A kérdés csak az, hogy az illető korszakban mennyire volt a központosítás következetes. Magyarázatában Gottschednek az ókorig visszanyúló „főszóelméletére” hivatkozik, az ezen elmélet alapját képező világszemlélet értelmében pedig a konkrét dolgoknak jut a legmagasabb rang.

C. Moulin *Der Majuskelgebrauch in Luthers deutschen Briefen (1517–1546)* címmel 1990-ben megjelent munkájában először vizsgált kéziratot anyagokat. A tanulmányozott 79 levél összesen 22 000 szóalakot tartalmaz. A mű lehetőséget ad a kéziratoknak és a nyomtatott szövegeknek a nagybetűs írásmód szempontjából történő összevetésére.

A Rolf Bergmann és Dieter Neriuss vezette kutatócsoport célja az volt, hogy az eddigi vizsgálatokat szélesebb szöveganyagra terjessze ki, és ezáltal a német helyesírás ezen területének alakulását pontosabban derítse fel.

3. A kutatás módszereiről, az elemzés és a szövegválasztás szempontjairól

A rendelkezésre álló, tekintélyes szövegmennyiséget a következő elvek szerint szűkíthették le:

- Mivel a nagybetűs írás a kéziratokban és a nyomtatványokban eltérő ütemben alakult, a kutatás a nyomtatott szövegek elemzésére korlátozódott.
- Azok közül is azokra, amelyeknél a nyomtatás helye és éve egyértelműen megállapítható.
- Mivel a későbbi szövegkiadások hajlamosak a helyesírást utólag hozzáigazítani a korban uralkodó szokványokhoz, csak eredeti nyomtatványok és faximilé elemzését végezték el.
- A lírai szövegeket kihagyták, mert ezek sajátosságai túlságosan kibővítették volna a munka határait.
- Nem vették be a bibliai szövegeket sem, mivel a Luther-féle fordítás helyesírása a szent szöveg tisztelete miatt továbbadódott, és ezáltal eltért a korban uralkodó szokásoktól.

Kérdés volt az is, mekkora az a legkisebb szövegmennyiség, amelyen a nagybetű használatának elvei felismerhetők. Ennek megállapításánál abból indultak ki, hogy a leírni kívánt elemek

véletlenszerű megoszlásban, bizonyos gyakorisággal bukkannak fel. A különböző nyelvi szintekre ez eltérő módon érvényes. A nagybetűs írásmód követéséhez szövegenként 10 „normál oldal” (kb. 4000 szó) elegendő volt a vizsgálathoz. Ennélfogva az olyan szövegek, amelyek nem érték el ezt a terjedelmet (pl. röpiratok), kimaradtak a vizsgálatból. Néha azonban a kutatóknak kivételt kellett tenniük, mert az időbeli és térbeli kritériumok a válogatásnál elsőbbséget élveztek. Ebből látható, hogy a válogatási kritériumoknak hierarchikus rendje volt. Mivel itt egy fejlődés állomásairól volt szó, 30 éves időközöket vettek alapul, tehát csak bizonyos években (1500, 1530, 1560, 1590, 1620, 1650 és 1680) megjelent nyomtatványok jöhettek szóba. Általában ± 5 éves eltérést még elfogadtak. A korpusznak illusztrálnia kellett a regionális eltéréseket is. Öt részre osztották a felnémet nyelvterületet, hozzávették az alnémet területet hatodiknak, és ügyeltek, hogy mindenhol ki kerüljön ki elemzési anyag, mégpedig területenként 3-3 nyomdaszékhelyről. Végeredményben a 7 korszakhoz mind a hat területről három-három szöveget választottak ki, így alakult ki a 145 szövegből álló törzsanyag.

Fontos volt a válogatásnál a szövegfajta is. A kutatók gyakorlati szempontból leegyszerűsített szövegfajta-regisztert használtak: 1. egyházi-teológiai szövegek, beleértve a példázatokot is; 2. szórakoztató szövegek; 3. alkalmazott szövegek.

4. A szövegvizsgálat eredményeinek rövid összefoglalása

4.1. A nagybetűs írás mint a szövegelméleti elv kifejeződése

Ide tartoznak azok a nagybetűs írásmódok, amelyeket közvetlenül a szöveg vált ki. Gyakorlatilag arról van szó, hogy a szövegsemantikai egységek kezdetét valahogyan jelölni kellett, ennek megfelelően nagybetűvel írták a szövegegység első sorát vagy első szavát. A vizsgálat tárgya itt az volt, hogyan, milyen mértékben használták ebben a szerepben a nagybetűs írást, és milyen fejlődési irányok rajzolódnak ki.

A cím külön kutatási tárgy volt, amelyet olyan különös szövegegységnek tekintettek, amely az egész szöveg vagy egyes szövegrészek előtt áll sajátos funkcióval: grafikusan jelöli az egész szöveg vagy egyes szövegrészek kezdetét, ezenfelül jelentős információt hordoz a szövegre nézve, minthogy előrejelzi a témát. A különösen díszes betűk és a nagybetűs írás kiemelik a fontos információhordozó elemeket, és megkönnyítik ezzel az olvasó dolgát.

A nagybetűs írás a hierarchiától is függött: a teljes szöveg elejét gyakran két vagy három, az alegységek kezdetét egy nagybetű jelölte. A kezdőbetűk díszítettségének mértékét is szövegbeli helyük határozta meg.

4.2. A nagybetűs írás mint a szintaktikai elv kifejeződése

A mai írott nyelvben a nagybetű szintaktikai funkciója kevés pozícióra korlátozódik, közvetlen összefüggésben a központoszással. Ezzel szemben a 16–17. században a nagybetűket még sokféleképpen használták a szintaktikai tagolás eszközeként, miközben a központoszásnak még nem voltak általánosan elfogadott és elterjedt szabályai, ezért nem állítható, hogy a két dolog egyértelműen összefüggött volna. A kutatás érdekében egy eléggé rugalmas mondatdefiníciót alkalmaztak: a nyelv legkisebb, potenciálisan önálló közlési egysége. Más nem lett volna használható, hiszen a központoszás rendszere még nem alakult ki, a nagybetűs mondatkezdés pedig éppen a kutatás tárgyát képezte. Ezzel együtt azt állapították meg, hogy a pont után többnyire nagybetű következik.

A vizsgálat az alábbi szintaktikai egységekre terjedt ki. A teljes mondat szintje: 1. teljes mondatok; 2. zárójelben lévő beszúrások; 3. idézetek. A tagmondatok szintje: 1. főmondatok – be-

vezetés nélküli, kötőszóval bevezetett, nem kötőszóval bevezetett; 2. mellékmondatok: bevezetés nélküli, kötőszóval bevezetett, nem kötőszóval bevezetett, elliptikus.

Általában megállapítható, hogy a mondatok szintjén a nagybetűk használata nagyjából már megfelelt a mai állapotoknak.

4.3. A nagybetűs írás mint a lexikai elv kifejeződése

A lexikai elv juttatja kifejezésre a jelentés oldalának és a nyelvi rendszer grafikai szintjének összefüggését, vagyis a szó írott alakját a lexikai egység szemantikai sajátosságai közvetlenül meghatározzák. A kutatás lényege ezen a területen abban állt, hogy meghatározzák a szavaknak azon csoportját, amelyre a nagybetűs írás jellemző, és ebből kiindulva hipotézist állítsanak fel. Igaz, a szófajok meghatározása nemcsak a jelentésen, hanem morfológiai és szintaktikai jellemzőkön is alapul, és ezeket sem zárták ki a vizsgálatból, mégis a szemantikai elemé volt az elsőbbség, mivel egy szófaj elemei mind rendelkeznek végső soron egy, a hierarchia legmagasabb fokán álló közös számával, amely azután meghatározza a többit.

A szövegvizsgálat folyamán a következő kérdésekre keresték a választ:

- ☐ Jellemző-e bizonyos szófajokra a nagybetűs írás?
- ☐ Van-e különbség a nagybetűs írásban az azonos szófajhoz tartozó szavaknál jelentésüktől függően?
- ☐ Kihat-e a nagybetűs írásra valamilyen morfológiai tulajdonság, mint például a főneveknél a névelő használata?
- ☐ Mennyiben befolyásolja a mondatban elfoglalt helyzet vagy funkció a szókezdet jelölését? Függ-e a nagybetű használata az író által fontosnak tartott nyelvtani, illetve logikai alany kiemelt szerepétől, a szónak a mondat hierarchiájában elfoglalt helyétől? Milyen szerep jut ebben a névszói csoport terjedelmének?
- ☐ Mi a helyzet az összetett szavaknál: függ-e a nagybetűs írás a kiinduló szó szófajától, például van-e különbség egy deverbális nomen esetében?
- ☐ Eltér-e a nagybetű használata az idegen szavaknál és a belső keletkezésű szavaknál?

5. Az egyes kategóriákra vonatkozó kutatási eredmények

5.1. Főnevek

A nagybetűs írás még nem teljesen rendezett voltára utal, hogy nagybetű nem csak a szó elején állhatott:

- az egész szó nagybetűs írása: *GOTT, HERREN, IESUS*;
- több nagybetű a szó elején: *DIeweil, GOttheit, HERRen*;
- főnévi összetevő kezdőbetűje anélkül, hogy előtte kötőjel volna: *AltarTisch, GeltGott, MilchGott, SchreckEngel*;
- főnévi összetevő kezdőbetűje kötőjel után: *Berg-Chrystall, Fleisch-Farb, Garten-Rosen, Glas-Topf, Wollen-Kamme*.

5.1.1. Tulajdonnevek

Ez az a csoport, amelyet a mondatban elfoglalt helyétől függetlenül elsőként kezdenek nagybetűvel írni. A hagyományos meghatározás szerint „magában létező élőlény vagy tárgy” megnevezésére szolgál. A nagybetűs írás már a vizsgált időszak kezdetén is kiterjedt a következő csoportokra: személynevek; földrajzi nevek; a csillagok, csillagképek és más égitestek neve; építmények neve; történelmi események megnevezése; szervezetek, intézmények, hatóságok neve; írásművek címe (ez már az előző két elv értelmében is).

5.1.2. A szentségek nevei (Nomina sacra)

Miután a tulajdonnevek csoportját kiemeltük a főnevek közül, a közneveket durván két csoportra oszthatjuk, a konkrét és az elvont főnevekre. A konkrét főnevek sorában különösen nagy a hajlam a nagybetűs írásra a hitéletben fontos szerepet játszó alakok esetében – kezdetben ennek a különös tiszteletadás volt az indoka.

Az alábbiak tartoznak ide:

- *Gott* (isten) és a rá vonatkozó további megnevezések: *der Vater, der Herr, Himmelkönig, der Höchste, (Ewiges) Licht, Erlöser, Schöpfer* stb.;
- más isteni személyiségek, egyebek mellett Krisztus megnevezései: *der Son, der Herr, der Heiland, der Heilige Geist*;
- a bibliai történetek szereplői: *Apostel, Evangelisten, Prophet, Jungfrau, Engel, Teufel, Cherub, die Heiligen, Märtyrer, Pastron (Schutzheiliger)*;
- az üdvtörténet fontos fogalmai: *Himmel, Hölle, Sacrament, Evangelium, die Heilige Schrift, die Bibel, (Gottes) Reich*.

5.1.3. Személyek megjelölése

Ez is a vizsgált időszak jellemző fejleménye.

- A népek, nemzetek nevét már korán nagybetűvel írták, nagy valószínűséggel azon tulajdonnevek hatására, amelyekből levezethetőek voltak: *Araber, Byblionier, Bohmen, Chaldoer, (die Uralten) Deutschen, (die) Frankreicher, (die) Griechen, (die) Juden, (die) Phonicier, (die) Romer* stb.
- A nagybetűs írás mint a tiszteletadás módja érvényesül a különböző rangoknál, tisztségeknél: *Babst, Bischoff, Burgermeister, Churfurst, Edelmann, Furst, Gewaltige, Graff, Herr, Hertzog, Hoherproester, Keyser, Konig, Obrigkeit, Pastriarich* stb.
- Személyeket jelölő egyéb főnevek: *Bawer, Bergleute, Bösen, Buchdrucker, Freund, Gelehrte, Held, Helffer, Idiot, Kind(er) Leute, Man, Meister, Mönch, Pfarrer, Prediger, Volk, Weib, Zuhörer* stb.

5.1.4. Az elvont főnevek

A szövegek azt bizonyítják, hogy ennél a csoportnál viszonylag később alakult ki a nagybetűs írás. A kutatók által használt munkadefiníció, Helbig és Buscha nyomán, a következő volt: az absztrakciótok érzelmeinkkel fel nem fogható fejeznek ki. Lehetnek egyszerű, képzett és összetett szavak:

- *Charakter, Denken, Pflicht, Recht, Ruhm, Seele, Stunde, Unrecht, Ursache, Zweck* stb.
- *Sprache, Suche, Ankunft, Babstumb, Feindschaft, Gedechtnis, gelegenheit, heimlichkeit* stb. A főnevekből képzett főnevek inkább voltak hajlamosak a nagybetűs írásra. A null-

szuffixumos képzésnél nagy az ingadozás a vizsgált időszakban: *Anfang, Auffang, Ausflug, befehl, Bericht, Gebet, klang* stb.

- Az összetett szavaknál az utolsó tag szófaja és jellege számít: *Geldklage, Kirchengelut, Niedergang, ubelthat(en)* stb.

5.2. Elhomályosult jelentésű szavak

Az állandósult szókapcsolatokban a szavak hajlamosak elveszíteni eredeti szófaji jellegüket. Kérdéses persze, mikor tekinthető lezárultnak a folyamat. A németben ennek egyik jele, amikor eltűnik a névelő a főnév elől (*in bezug, zu Recht*). A főnévi jelleg elhomályosulásával a nagybetűs írás is visszahúzódik: *anfangs, feind(ist), flugs, vonnöten, allerseits, heut zu tage* stb.

5.3. Melléknevek

Itt különösen azokra fordítottak figyelmet, amelyeket olyan főnevekből képeztek, amelyeknél a nagybetűs írás kiemelten feltűnő:

- a földrajzi nevekből *-isch* képzővel képzett szavak: *Meißnisch, Querfurtisch, Parisisch* stb.;
- a földrajzi nevekből *-er* képzővel képzett szavak: *Berliner, Thüringer* stb.;
- az országnevekből képzett melléknevek: *Beyerisch, Deutsch, Griechisch* stb.;
- a személynevekből képzett melléknevek: *Julianisch, Gregorianisch, Luthersche*;
- a különös tisztelettel övezett tisztségekből képzett melléknevek: *Bischofflich, Königisch/lich, Papistisch* stb.;
- személyeket jelölő egyéb főnevekből képzett melléknevek: *Bürgerlich, Heidnisch, Kindisch. Mänlich, menschlich*.

5.4. Igék

Itt leginkább a főnévi előtagú összetett igék érdekesek: *haushalten, heimgen, hofhalten*. (Itt szeretném megjegyezni, hogy a 2000-ben bevezetett új német helyesírás szerint a főnévi előtagú összetett igéket külön és ennek eredményeként a főnévi előtagot nagybetűvel írjuk: *Haus halten, Hof halten, Rad fahren* stb.).

5.5. Névmások

A személyes névmások bizonyos személyekre, tárgyakra vagy jelenségekre vonatkoznak, ez határozta meg nagybetűs írásukat; ha például *Er, Ihn* az istenre vonatkozik, akkor naggyal írandó.

5.6. Számnevek

Itt a főnévként használt számnevek (*der Erste, das Dutzend, Hunderte von...*) nagybetűs írása volt feltűnő.

6. A korabeli nyelvtanok és helyesírási tanácsadó művek tanulmányozásának eredményei

A korábbi időszakokban főként ezeknek a műveknek a tanulmányozásából merítették a nyelvészek a nagybetűs írás történetére vonatkozó adataikat. Ám a valóság ettől eltért, mivel a nyelvtanokban csak némi késéssel rögzítik a fejleményeket. Az ismertetett könyv 7. fejezetében a szövegkutatás tanulságait igyekeznek összevetni a szabálygyűjteményekben olvashatókkal a szerzők. Miután ez megtörtént, újból fel lehetett tenni a kérdést, mennyiben van hatásuk egyáltalán ezeknek a szabálygyűjteményeknek. A könyv 8. fejezete erre a kérdésre próbál választ adni.

Mivel a korábbi és a későbbi időszak elméleti művei között elég nagy a különbség, ezért ezeket külön alfejezet tárgyalja.

6.1. A 16. századi szabálygyűjtemények a nagy- és kisbetűs írásról

A 15. és 16. századi nyelvtanok közül (24) csak hat sorol fel szabályokat ebben a témában, eltérő terjedelemben. Míg Johann Elias Meichßner *Handbüchlein*ja (Tübingen, 1538) egyetlen mondatot szentel a tulajdonnevek nagybetűs írásának, addig Johannes Kolroß *Enchiridion*jában (Basel, 1530) több mint három oldalt töltenek meg a szabályok és a példák. Már emiatt is lehetetlen a nyelvtanok alapján világos fejlődési vonalat felrajzolni a nagybetűs írásmód terén. A szabályok megfogalmazása is gyakran homályos és nem kötelező érvényű, inkább csak javaslatként foghatók fel. A szöveg és a mondat szintjén az ajánlások nagyjából megfelelnek a korabeli szokásoknak, amelyek mellesleg máig érvényben vannak. Ettől eltér Fabritius *Büchlein gleichstimmender Wörter* (Erfurt, 1532) című műve és a már említett *Enchiridion*, ahol a tagmondatok kezdetét is nagybetűvel jelölik, a példák is erre mutatnak. (Az utóbbiban egyébként éppen a Miatyánk a példa.)

A lexika szintjén a korai művek szerint csak a személyneveknek, a földrajzi neveknek és a szentségek nevének nagybetűs írása kötelező. Érdekes, hogy Fabritius hoz egy névlistát, ahol a keresztnevek nagy-, míg a családnevekként felfogott foglalkozásnevek kisbetűvel íródtak, kérdés, lehet-e ebből messzemenő következtetéseket levonni.

A 16. század végén írt *Synopsis Grammaticae tam germanicae tam latinae er graecae*, Johann Becherer műve (Jena, 1596) az első, amely a főnevek általános nagybetűs írását megfogalmazza. Ugyanakkor a példák, amelyeket ismertet: *Gott*, *Rom* – egy szentségnév és egy tulajdonnév – már a korábbi művekben is szerepeltek. Becherer szerint a tulajdonnevekből képzett mellékneveket is nagybetűvel kell írni, példa: *Römisch*.

Ortholph Fuchsberger *Leeßkonst* (Ingolstadt, 1542) című művében olvasható egy érdekes szabály: nem ad meg lexikai-grammatikai vagy szemantikai kategóriát, hanem azt mondja, azt kell a szövegben nagybetűvel írni, ami különleges jelentőséget hordoz.

Látható, hogy a korszakban a nagybetű használata még meglehetősen korlátozott, sőt, van olyan mű, amely egyenesen óva int a túlzott nagybetűs írástól, ilyen például Fabritius is.

6.2. A nagybetűs írásra vonatkozó tanácsok az 1600 és 1722 közötti nyelvtanokban

Ebben a korszakban már észlelhető a fejlődés iránya, mivel elég sok a mű (33), és ezek meglehetősen részletesen tárgyalják is a nagybetűs írás kérdéseit.

Ebben az időszakban a művek már tartalmazzák a központosításról szóló fejezeteket is, tehát az előbbi korszakhoz képest főként az az újdonság, hogy jobban tagolják az egyes szövegegységekre és mondatfajtákra vonatkozó megállapításokat, másrészt felbukkannak az írásjelek használá-

latával összefüggő szabályok a nagybetűs írással összefüggésben. Például egyre többször bukkan fel az a szabály, hogy a pont után az új egység kezdetét nagybetű jelöli, ez természetesen összefügg azzal, hogy ugyanítt a központoszásról szóló részben már az olvasható, hogy a mondat végén pont áll – persze, nem a mondat szót használják, hanem annak egy körülményesebb meghatározását. Ez szinte minden műben olvasható, viszont a mondaton belüli tagolást szolgáló írásjelek utáni nagybetűről csak elszórtan esik szó, például a még kevésbé elterjedt vessző használata helyett több helyen ajánlják a virgula + nagybetű kombinációt. A kettőspont utáni nagybetűs írás először 1657-ben Bellinnél fordul elő.

Ami a lexika szintjét illeti, az adott időszakban megjelent nyelvtanok többsége állást foglal a főnevek nagybetűs írása mellett. Ezt először a már említett Becherer teszi, aki 1596-ban megállapítja, hogy a latinnal ellentétben a németben minden főnevet nagybetűvel írnak. Ez kezdetben inkább kivétel, a többi szerző a 17. század első felében végigveszi az egyes főnévkategóriákat, majd a század második felétől terjed a főnevek általános nagybetűs írásának szabálya, és 1700-tól ez a szabály egyértelműen dominál. Johann Bödiker 1690-ben fogalmazta meg a legáltalánosabb és máig érvényes szabályt *Grund-Sätze Der Deutschen Sprachen im Reden und Schreiben* (Cölln an der Spree), amely szerint minden főnevet és főnévként használt más szófajú szót nagybetűvel kell írni. Ez a felfogás nem terjedt el azonnal, például Freyer 1722-ben óvatosabban nyilatkozott a főnevesített melléknevek és igék ügyében, mégpedig úgy, hogy „nem ütközik a jelenlegi szabályba, és a mindennapok használatával sem ellenkezik, ha a főnevesített melléknév elején nagybetű áll, de az sem hiba, ha valaki megtartja a kisbetűs írást”.

A főnévi jellegüket elvesztett szavak kisbetűs írásáról először J. L. Prasz nyilatkozik 1687-ben, nála átfogóbban azután a már említett Bödiker tárgyalja a témát, arra is rámutatva, hogy a főnévi jelleg elvesztése együtt jár a névelő lekopásával, pl. *zu liebe*, nem *zu der Liebe*.

A főnevek korlátozott nagybetűs írásának hívei gyakran javasolják, hogy a „fontos” szavakat írjuk nagybetűvel, és ez legtöbbször főnév, de nem kizárt, hogy más szófajú szó is ebbe a kategóriába kerül. Az igékről általában nem esik szó a nagybetűs írásmódnál, csak később Bödiker, majd Freyer állapítja meg, hogy a főnévi előtagú összetett igéket kisbetűvel kell írni. Bellin pedig elsőként ír arról 1642-ben, hogy a megszólításul használt névmásokat nagybetűvel szokás írni, például „*Gott gebe Dier vil Glück und Segen*”. Ezzel a kérdéssel behatóbban foglalkoznak a 17. és 18. század grammatikusai. Kezdetben a szabály úgy hangzik: a névmásokat akkor kell nagybetűvel írni, ha a megszólított vagy szóban forgó személy magas rangú, például Freyer is így ír 1722-ben. Ő azonban úgy véli, ennek csak levélben van helye, és a *Du*, illetve *Euch* esetén nem jöhet szóba, mert ezek nem olyan szavak, amelyekkel megtisztelünk valakit.

7. A nyelvtudósok szerepéről

A 8. fejezetben arra a kérdésre keresik a kutatók a választ, vajon a nagybetűs írást befolyásolták-e a nyelvtanok, netalán ezek váltották ki, vagy éppen ellenkezőleg, csak leírták utólagosan a már kialakult gyakorlatot.

Szövegtani és szintaktikai szinten a nyelvtanok már időrendi okokból is csak a használat leírói lehettek.

Ami a lexika szintjét illeti, itt nem ilyen egyszerű a kérdés, mivel össze kell vetni a nagybetű használatának időbeli alakulását és a nyelvtanok megállapításainak időrendjét.

A döntő változások lényegében a 16. század folyamán zajlanak le. A földrajzi nevek és a személynevek nagybetűs írása nagyjából 1530 óta számít normának, a szentségek neve, a rangok, címek, hivatali tisztségek neve 1560 óta, a köznevek nagyjából 1590 óta. A növekedés százaléktérben is kifejezhető. A legfontosabb azonban, hogy a változás üteme nem egyenletes: 1500

és 1530 között a nagybetűs írás aránya az előző időszakhoz képest megháromszorozódott, míg 1530 és 1560 között már „csak” megkétszereződött.

Ehhez képest a nyelvtanok később nyilatkoznak a kérdésről. Először is jellemző, hogy 14 szerző egyáltalán nem szól a kérdésről, amelyek pedig igen, azok időbeli és térbeli tényezők miatt (1527, 1530, 1532, 1538, 1542, 1596) nem lehettek a nagybetűs írás robbanásszerű elterjedésének kiváltói. Csak egy példa: a szentségek nevei esetében a nagybetűs írás 1500 és 1530 között 0,4%-ról 67,9%-ra nőtt, miközben erről csak egyetlen szerző, Kolroß vesz tudomást, ő is utólag, azaz 1530-ban.

8. Összefoglalás és nyitott kérdések

Mint a kutatás vezetőitől a kötet utolsó fejezetében megtudjuk, a vizsgálat korlátai egyrészt anyagi és személyi természetűek, másrészt eleve meghatározottak voltak; a kutatott időszak kiválasztása abból a feltevésből adódott, hogy a legfontosabb változások 1500 és 1710 között mentek végbe, és ez be is igazolódott. A jövőbeli kutatások témái a következők lehetnek:

- A már 1500 körül normának tekinthető nagybetűs írásmódnál felmerül a kérdés, mikor és hol alakult ki ez a norma. Ennek kiderítéséhez nemcsak az ősnyomtatványokhoz, hanem a kéziratokhoz is vissza kell nyúlni, például az iniciálékkal való kiemelésig.
- A vizsgált időszak végére a kutatók várakozásával ellentétben még nem alakult ki minden területen a mai norma. Például a szintaxis szintjén előfordul, hogy nagybetűvel kezdenek összetett mondat belsejében mellékmondatokat vagy hátravetett főmondatokat. Az elvont főneveknél a nagybetűs írás még mindig mutat kivételeket. A mellénevek esetében viszont még sokkal több a nagybetű, mint később. A névmásoknál sem alakult még ki 1710 körül a mai norma. Ezekben az esetekben a kutatás folytatására van szükség. Itt már érdemes volna a grammatikusok szerepét vizsgálni, különös tekintettel Freyer és Gottsched személyére. Egyelőre tehát még nem világos, mikor alakult ki pontosan a máig ható szabályozás.
- További kutatást igényel a fejlődés eltérő üteme egyes régiókban, például a nyugatfelnémet forrásokban mindig jelentős lemaradás volt észlelhető a többi forráshoz képest, és erre egyelőre nem találtak magyarázatot. Valószínűleg ehhez be kell vonni a bibliafordításokat, amelyeket eddig szándékosan kihagytak a vizsgálatból. Nyelv földrajzi szempontból különösen fontos volna a német nyelvű Svájcra vonatkozó kutatások kibővítése.
- Miután kimutatható, hogy nem a grammatikusok felelősek a nagybetűs írás 16. századi elterjedéséért, nyitva marad a kérdés, mi volt akkor a kiváltó erő. Itt valószínűleg a nyomdászok tevékenységét kell közelebbről megvizsgálni.
- A 17. századot illetően is vannak még nyitott kérdések. 1650 után mind inkább rögzül, hogy a főneveket mint szófajt kell nagybetűvel írni. Itt érdemes volna felülvizsgálni a grammatikusok szerepét.
- Végül a szerzők kénytelenek beismerni, hogy éppen a központi kérdésre, tudniillik miért éppen a németben alakult ki a nagybetűs írásnak ez az egyedi normája, nem találták meg a választ. Lehetséges, hogy amint más nyelveknél is lefolytatnak hasonló vizsgálatokat, az eredmények összevetése magyarázattal szolgál a német helyesírás sajátos fejlődésére.

9. A hazai kutatásokról

Az elmúlt időszakban a magyar írásjelhasználat történetének kutatásával különösen két név fonódott össze, Molnár Józsefé és Keszler Borbáláé. Az utóbbi szerző munkásságából kiemelendő *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig* című értekezése (Nyelvtudományi Értekezések 41., Akadémiai Kiadó, 1995. 94 p.).

A kis- és nagybetű használatának nagyobb szövegkorpusz felhasználásával történő feltárása azonban még várat magára.

Somló Katalin